

ПРАГМАТИКА АНТОНІМІЇ ДЕЙКСИСУ

У статті досліджується прагматичний аспект дейктичної антонімії у різних ситуаціях спілкування. З огляду на роль особистості в системі мови, у межах лінгвістичної прагматики проаналізовано поняття дейксису як ситуативного мовного вислову в мовленні та комунікації, що пов'язаний з ідентифікацією, виокремленням об'єктів реальності. Досліджено типові вияви дейктичної антонімії, що дало змогу з'ясувати прагматичну природу антонімічних протиставлень дейктичних слів. Серед основних типів вияву категорії дейктичності проаналізовано антонімію рольового, просторового, часового, дискурсивного і соціального дейксисів, які можуть протиставлятися в межах свого типу або один за відношенням до одного, що виразно демонструє можливість розуміння інформації лише в контексті ситуації спілкування.

Ключові слова: антонімія; дейксис; дейктичні слова; вказівні слова; лінгвістична прагматика.

У сучасній лінгвістиці зростає увага до проблем мовленнєвої діяльності як засобу взаємодії людей, зокрема до ролі мовців у цьому процесі. Пріоритетною тенденцією розвитку мовознавства ХХІ ст. є вивчення одиниць, що закріпилися в мові, однак повною мірою реалізуються лише в мовленні, перебуваючи в постійній залежності від особистості мовця. Під час комунікації поєднуються всі чинники формування суб'єктивності засобів мовного коду: від залежних щодо осіб комунікантів до найрізноманітніших обмежень та перепон міжособистісного контакту. Вияви особистості в мові, мовленні та комунікації найповніше вивчають саме в межах лінгвопрагматики – одного з найдинамічніших напрямів сучасної мовознавчої науки.

З огляду на роль особистості в системі мови, у межах лінгвістичної прагматики виділені ситуативні мовні вислови в мовленні та комунікації, що пов'язані з ідентифікацією, виокремленням об'єктів реальності. Такі мовні вислови не що інше, як порівняння зі вказівними жестами, прагмалінгвісти використовують для їх називання термін «дейксис» (з грецької мови – вказівка; термін трапляється ще у стоїків та в Александрійських граматиках). Дейксис охоплює вказівні слова та категорії. Над розробленням вказівного чиннику в процесі комунікації працювали К. К. Бюлер [2], В. А. Виноградов [3], С. Д. Кацнельсон [7], О. В. Падучева [8], Р. О. Якобсон [11]. Розлоге тлумачення дейксису подає український прагмалінгвіст Ф. С. Бацевич: «Дейксис – це вказівна функція одиниць мовного й паралінгвального кодів у спілкуванні, що виражається лексичними, граматичними, просодичними, паралінгвальними засобами й передбачає ідентифікацію і локалізацію учасників спілкування, об'єктів, подій, процесів, фактів тощо стосовно просторового, часового, соціального та деяких інших контекстів, які створюються мовленнєвим актом і комунікантами» [1, с. 118]. Незважаючи на те,

що останнім часом категорія дейктичності перебуває в колі інтересів багатьох мовознавців, у науці бракує детального та всебічного опису системних відношень дейктичних слів, поза увагою дослідників залишилися антонімічні опозиції дейксису. Протиставлення понять, репрезентоване дейктичними одиницями (*тут – там, он – ось, зараз – тоді* тощо), відбиває складну мисленеву діяльність людини, яка здавна усвідомила системну полярність фактів навколишнього світу й відобразила це в системі мови. Метою запропонованої статті є аналіз прагматики антонімічного протиставлення дейксису. Завдання роботи, мотивовані поставленою метою, передбачають визначення особливостей дейксису як компонента комунікації; виділення типових виявів антонімії дейксису; з'ясування прагматичної природи антонімічних протиставлень дейктичних слів у різних ситуаціях спілкування.

Засоби дейксису сприяють актуалізації компонентів ситуації спілкування й компонентів денотативного змісту висловлення. Такі слова не мають чітко закріпленого за ними змісту: він визначається щоразу з огляду на обставини конкретної ситуації спілкування. Дейктичними засобами можуть бути різні частини мови, зазвичай це займенники (*я, ти, він, цей, той, хтось* тощо), прислівники (*тут, там, тоді, зараз, тепер, потім, учора, завтра, зверху, знизу, позаду, попереду, далеко, близько, вище, нижче*), прикметники (*теперішній, минулий, майбутній, наступний*), числівники (*перший, другий, десятий*), частки (*ось, он*), прийменники (*за, перед, над, під*). Дейктичний елемент також може бути включений у семантичну чи граматичну структуру слова.

Поза конкретною ситуацією дейктичні елементи мовлення не позначають нічого, вони наповнюються значенням лише «тут і зараз». Цим указувальні слова відрізняються від слів, скерованих на об'єктивний спосіб опису – зазначення точного місця, дати тощо [1, с. 119]. Збагнути цю відмінність допомагає таблиця, представлена С. Д. Кацнельсоном [77, с. 55].

Відмінності дейктичних і називних слів

	<i>Дейктичні слова</i>	<i>Називні слова</i>
1	Ситуативні (семантично залежні від ситуації мовлення, поза ситуацією їхнє значення розпливчасте й незрозуміле)	Надситуативні (виділяють певний об'єкт незалежно від його присутності або відсутності в межах певної ситуації)
2	Егоцентричні (постійно віднесені до суб'єкта мовлення)	Не егоцентричні (їх вибір не залежить від мовця, місця його перебування й часу мовлення)
3	Суб'єктивні (об'єкт референції виділяється за ознакою співвіднесеності із суб'єктом мовленнєвого акту)	Об'єктивні (виділяють об'єкт з опорою на якісь релевантні ознаки самого предмета)
4	Змінні (їхнє значення миттєве й ефемерне, змінюється від одного вживання до іншого)	Сталі (їхнє значення стійке та константне, зберігає певний мінімум ознак, потрібних для розпізнавання предмета)

У дейктичних системах будь-якої мови основним пунктом відліку є сам мовець, який пов'язаний безпосередньо з моментом мовлення, саме в цьому виявляється егоцентризм мови. Основні координати *я* – *тут* – *зараз*, тобто *сам мовець* – його місце перебування на момент комунікації – момент комунікації.

Світова лінгвістика створила чимало типологій дейктичних засобів мови. К. К. Бюлер виокремив наочний, анафоричний і мисленнєвий дейксиси [2], Ч. Філмор – просторовий, часовий, соціальний і дискурсивний (текстовий) [12]. У сучасній лінгвопрагматиці загальноприйнятим є виділення рольового, просторового, часового, дискурсивного, соціального дейксисів [1]. Розглянемо саме цю класифікацію дейксису з опорою на способи організації антонімічних відношень між засобами вираження вказівних елементів мовлення.

1. Рольовий дейксис – указування на учасників мовленнєвого акту – адресанта та адресата, а також третіх осіб, які безпосередньо не беруть участі у спілкуванні. Однак додамо, що, окрім функції указування на комунікативні ролі учасників спілкування, засоби рольового дейксису містять зазвичай антонімічні семантико-прагматичні комунікативні смисли. Зокрема, вони можуть указувати на різноманітні стилі об'єднання учасників спілкування або третіх осіб. Наприклад, у реченні: *І ось цей розлом суспільства на «ми» і «вони» – фатальний* [5, с. 14] протиставляється дейктичне слово *ми*, що об'єднує в одну групу адресанта, адресата або третіх осіб, дейктичному слову *вони*, що позначає об'єднання, до якого не входять ні адресант, ні адресат. Тобто антонімічність рольових дейксисів *ми* – *вони* ґрунтується на семантико-прагматичному смислі належності/відсутності там адресанта та адресата комунікації. Носіями схожих семантико-прагматичних ознак належності можуть також бути антоніми *наші* – *їхні*: *Хамове плем'я може осквернити усе. І **наші** святині, і **їхні*** [5, с. 293].

2. Просторовий дейксис – указування на просторове розгортання комунікативного процесу за допомогою засобів мовного коду. Спирається він на простір події, точку відліку в просторі й місця спостереження. Так, у реченні: *Навіщо **там** так наполегливо намагалися зробити з мене зомбі ціною великих зусиль і затрат, моїх особистих потрясінь і розпуки, коли **тут** це відбувається безболісно і швидко* [5, с. 118]

тут мислиться як «у тому місці, де перебуває мовець або в момент мовлення мислить себе там», а *там* – «протилежне місцю, де перебуває мовець або в момент мовлення мислить себе». Наприклад: *Жіноча голівка на чоловічому плечі **тут** – зовсім інше, ніж те саме – **там*** [9, с. 72]. Протилежність цих просторів іноді посилюється завдяки використанню інших антонімів: *Тому що «там» тебе вже немає. Ти завжди є тут. «Там» – це **фікція**, **згорнуті** можливості. «Тут» – це **розгорнута** можливість, яка вважається **дійсністю*** [4, с. 180]. Протиставлення дейксисів *тут* – *там* підкріплене антонімами *є* – *немає*, *згорнута* – *розгорнута*, *фікція* – *дійсність*. Або ж антонімічний просторовий дейксис мислиться таким через контекст ситуації спілкування без використання специфічних засобів протиставлення: *Я також їх тоді ненавиділа – отих клятих, небачених убійників-націоналістів «кравцівих», які «**тут**» витворяли таке, що «**там**» мусили бути самі по собі «мотузку шукати»* [5, с. 59].

Антонімічний дейксис *цей* – *той* виконує подібну функцію, позначаючи місце близьке й місце далеке відповідно: *І ми поїхали. Не в **цей** близький, приміський, затоптаний, а в **той** наш далекий, справжній* [5, с. 364].

Просторові дейктичні антоніми *попереду* – *позаду* також задаються координатами мовця, проте місце проміжку між ними створює ілюзію нульової точки відліку, не існуючого місця: *Але ось так... Коли місто **позаду**, а ця маленька церква **попереду** – мені страшно* [10, с. 34].

3. Часовий дейксис – процес розташування мовцем складників того, про що він повідомляє (учасників, фактів, подій, явищ тощо), на осі часу, який мислиться скерованим з минулого в майбутнє. Найважливішими антонімічними дейктичними одиницями української мови є пари *раніше* – *пізніше*, *тепер* – *тоді*, *попереду* – *позаду*, *до* – *після*. Наприклад: *– Тоді я повторюю це раз: я не знаю, наявний щось за сприйняттям чи наявний щось **перед** сприйняттям. «**За**» і «**перед**» – поняття, породжені особливостями самого сприйняття* [4, с. 174]. Часовий дейксис у мовленні сприяє посиленню вже наявної антонімічності: *Є одна зловісна відмінність: **тоді** домінували білі пов'язки, **тепер** – чорні трикутники на обличчях* [5, с. 33] (антоніми часового дейксису підкреслюють загальномовні антоніми *білі* – *чорні*).

У природній мові діє принцип дейктичної одночасності, за яким часова межа відліку – *тепер* – одна й та сама для мовця й слухача. Та інколи навіть у межах одного висловлення часовий дейксис *потім* мислиться і як майбутнє, і як теперішнє, підкріплюється відповідними формами дієслів: *Ні, ми мусимо виговоритися вже, не відкладаючи на **потім**, бо **потім** знову створюють якусь лише одну партію, виконкоми і обкоми, придумують інструкції і моральні кодекси тиранії чи демократії* [5, с. 160]. Категорія часу асиметрична й мислиться як спрямована з минулого в майбутнє: *«До» та «після» вражає увагу тільки тоді, коли цей проміжок часу відбивається на власному обличчі* [9, с. 21].

4. Текстовий (дискурсивний) дейксис – система вказівних відсилань до інших місць (ретроспективних і проспективних) цього самого тексту (дискурсу). У значенні дискурсивного дейксису в лінгвістиці також вживається термін «анафора» як один із засобів зв'язності тексту. Такими засобами є дейктичні елементи на зразок *вище, нижче, далі, раніше*. Частіше вони трапляються у текстах офіційно-ділового та наукового стилів. Наприклад: *У силу вищевикладеного та за умови дотримання положень Додатка А4 прийнятними прямими витратами Бенефіціара мають вважатися нижчезазначені* [10, с. 67]. У розмовному та художньому стилях анафористичними також вважають слова *так – ні*, оскільки отримується значення лише у зв'язку з попереднім питанням. Дискурсивний дейксис забезпечує зв'язність тексту, віддзеркалює процес взаємодії мовця і слухача, позицію мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
2. Бюллер К. К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / К. К. Бюллер. – М. : Прогресс, 2000. – 504 с.
3. Виноградов В. А. Дейксис / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 128.
4. Дереш Любоко. Намір! / Любоко Дереш. – Харків : «Клуб сімейного дозвілля». – 2008. – 272 с.
5. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
6. Магіос М. Вирвані сторінки з автобіографії / Марія Магіос. – Львів : Піраміда. – 2011. – 368 с.
7. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон / Под общ. ред. В. М. Жирмунского, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона. Изд. 3-е. – М. : Едиториал УРСС, 2011. – 112 с. (Лингвистическое наследие XX века.).
8. Падучева Е. В. Высказывание и его соотношение с действительностью / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
9. Роздобудько І. Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, непридатних для життя / Ірен Роздобудько. – К. : Фоліо, 2006. – 190 с.
10. Роздобудько І. Дві хвилини правди / Ірен Роздобудько. – К. : «Нора-друк», 2008. – 284 с.
11. Якобсон Р. О. Речевая коммуникация / Р. О. Якобсон // Избранные работы. – М. : Наука, 1985 – С. 306–330.
12. Fillmore Ch. J. Towards a descriptive framework for spatial deixis / Ch. J. Fillmore // *Speech, Space and Action: Studies in Deixis and Related topics*; eds. R. Jarvella, W. Klein. – Chichester, New-York, Singapore: John Wiley & Sons, 1982. – P. 31–59.

К. В. Тараненко,

Академия таможенной службы Украины, г. Днепрпетровск, Украина

ПРАГМАТИКА АНТОНИМИИ ДЕЙКСИСА

В статье исследуется прагматический аспект дейктической антонимии в различных ситуациях общения. Учитывая роль личности в системе языка, в пределах лингвистической прагматики проанализировано понятие дейксиса как ситуативного языкового выражения в речи и коммуникации, связанного с идентификацией, выделением объектов реальности. Исследованы типичные проявления дейктической антонимии, что позволило выяснить прагматическую природу антонимичных противопоставлений дейктических слов. Среди основных типов проявления категории дейктичности проанализированы антонимы ролевого, пространственного,

временного, дискурсивного и социального дейксиса, которые могут противопоставляться в пределах своего типа или один по отношению к другому, отчетливо демонстрируя возможность понимания информации только в контексте ситуации общения.

Ключевые слова: антонимия; дейксис; дейктические слова; указательные слова; лингвистическая прагматика.

X. Taranenko,

Academy of Customs Service of Ukraine, Dnipropetrovsk, Ukraine

PRAGMATICS OF DEIXIS ANTONYMY

This article covers the study of the pragmatic aspect of deictic antonymy in various communication situations. Deixis is analysed as situational lingual expression in speech and communication, that is connected to the process of identifying the objects of real world. Also the role of the individual in the system of language has been taken to consideration. The purposes and goals of the present article are: analysis of the pragmatics antonymic opposition of deixis, definition of the peculiarities of deixis as it acts as a component of communication, definition of typical manifestations of antonymy of deixis, clarification of the pragmatic nature of antonyms oppositions of the deictic words in different communication situations. Methodology of research relies on a set of different general scientific and humanities research methods. The following methods are used in this research: analysis and synthesis (substantiation of theoretical positions), descriptive (explaining the features of the structure and functioning of the Ukrainian language deictic antonyms), component and contextual analysis (study of pragmatic features of display antonymy deixis in language, speech and communication), and others of such kind. As a result of the research it has been proved that the pragmatic aspects of antonymic naming of opposite realities of the objective world depends on the individual communicants, actualize components of denotative content of statements, and also actualize the situation of speech in general. Role, spatial, temporal, social an discourse deixis has been distinguished among the main types of index words. This deixis may be opposed within their type or one to another. This is clearly demonstrated by the fact that understanding of the information is only possible in the context of the communication situation. Prospects for further deixis research can lay in the analysis of other systemic relations of index elements.

Key words: *antonym; antonymy; deixis; pragmatic aspect; deixis antonymy.*

© Тараненко К. В., 2015

Дата надходження статті до редколегії: 19.03.2015 р.